

JOAN-ALBERT ADELL I GISBERT

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA

EL CONJUNT DE L'ARQUITECTURA construïda a Osona entre els segles x i XIII que ha arribat fins a nosaltres presenta algunes característiques que el singularitzen dins el panorama general de l'arquitectura romànica catalana. Una d'aquestes característiques, que dona un segell definitori a l'arquitectura romànica osonenca, és el domini quasi exclusiu, en nombre i qualitat, dels edificis construïts durant el segle XI i principi del segle XII seguint l'estil llombard, els quals pràcticament anorrearen l'arquitectura anterior, de la qual ens queden comptats exemples, i no foren substituïts durant el segle XII, motiu que fa molt escassos els edificis construïts de nova planta durant aquests segles amb les formes pròpies del moment, que es fan paleses sobretot en les reformes de l'edificació existent.

Les raons d'aquest fenomen cal cercar-les en l'episcopat del bisbe-abat Oliba, que en la primera meitat del segle XI dugué a terme una ingent tasca de renovació arquitectònica de les esglésies de la seva diòcesi i substituï gairebé totes les velles construccions per nous edificis construïts segons els models de l'arquitectura llombarda que el mateix bisbe Oliba havia contribuït a importar a Catalunya i que s'imposà totalment en el panorama de l'arquitectura romànica osonenca. Les edificacions que hi havia abans de la renovació del segle XI corresponien a l'esforç constructiu que degué acompanyar la re-

organització política i religiosa del país, especialment després del 878, quan el comte Guifre el Pelós i el bisbe Gotmar consolidaren l'organització civil i religiosa del comtat i del bisbat.

De l'arquitectura d'aquest moment no ens ha arribat cap testimoni, llevat de les restes de la planta de l'església de Sant Andreu de Tona, consagrada pel bisbe Gotmar l'any 889, excavades en el subsòl de l'església del segle XI pel doctor Eduard Junyent¹. Aquestes restes defineixen un edifici del tipus més comú de l'arquitectura que serà usual al segle x, format per una nau amb un absis trapezoidal o rectangular a llevant, sense que es pugui precisar si estaven relacionats per un arc triomfal.

Del mateix tipus és l'església, ben conservada, de Sant Pere de Serrallonga, construïda al segle x en una regió allunyada de la Plana de Vic; també té una nau, absis rectangular i arc triomfal de perfil de ferradura.

Molt més escasses són les restes d'una església, amb un possible absis de perfil ultrasemicircular excavada a l'interior de les ruïnes de l'església de Sant Pere de Roda, al jaciment de l'Esquerda². També a l'església de Sant Vicenç de Malla sembla que s'ha identificat un absis del mateix tipus³, però en aquest cas sembla més factible que es tracti de la banqueta de fonaments de l'absidiola del segle XI que d'un absis pre-romànic pròpiament dit. A part de la capella de Sant Pere de Serrallonga, l'arquitectura del segle x osonenca con-

serva encara un altre edifici, aquest de molta més importància, que és el campanar de la parròquia de Sant Andreu de Gurb⁴: una torre, datable del segle x, incorporada a l'obra de l'església del segle XII, que, malgrat les transformacions del segle XVIII, conserva encara tota l'estructura i on destaquen dues finestres de perfil semicircular ultrapassat i dos frisos decoratius que articulen les façanes, amb un tema de triangles i botons que es pot relacionar amb algunes mostres decoratives pre-romàniques conservades a l'Empordà.

Les reduïdes mostres de l'arquitectura pre-romànica osonenca, que es complementa amb algunes mostres escultòriques com els relleus de Sant Andreu de Gurb o de Santa Maria del Barri, es completen amb dos edificis construïts en el tombant del segle x al segle XI, els quals, malgrat el fort component llombard de la seva arquitectura, conserven encara influències de l'arquitectura anterior. Aquests edificis són l'església de Sant Fruitós del Grau, o de Quadres, i la de Sant Feliuet de Savasona.

L'església de Sant Fruitós del Grau és un curiós edifici d'una nau, amb un absis semicircular precedit per un profund arc presbiterial, l'origen de la forma del qual⁵ ha estat objecte de diverses teories. Sembla, però, que es tracta d'un edifici molt retocat, construït originàriament a principi del segle XI emprant encara solucions tecnològiques

pròpies de l'arquitectura del segle x.

Ben al contrari, l'església de Sant Feliu de Savassona, la història constructiva de la qual⁶ també ha estat objecte de diversos criteris, és un edifici d'una nau i un absis rectangular obert a la nau mitjançant un arc presbiterial, en comptes de l'arc triomfal habitual. La seva estructura sembla correspondre a un edifici construït a la primera del segle xi, amb diverses etapes i repeses de l'obra, i concebut encara segons les formes de l'arquitectura del segle x, però que rep les influències de les noves formes de l'arquitectura llombarda que es comença a imposar a Osona al primer terç del segle xi.

Les formes de l'arquitectura llombarda, o del primer art romànic, s'imposen per tot Catalunya a partir del primer quart del segle xi. Entre els impulsors figuren dos personatges estretament vinculats a Osona: per un cantó, els vescomtes d'Osona, que

construiran la grandiosa basílica de Sant Vicenç al seu castell de Cardona i que patrocinaran a Osona la construcció del monestir de Sant Pere de Casserres i, per l'altre, la figura del bisbe Oliba, bisbe de Vic i abat de Santa Maria de Ripoll i de Sant Miquel de Cuixà.

Abans de l'any 1050 es consagraven les esglésies de la Seu de Vic (1038) i del monestir de Sant Pere de Casserres, dues obres fonamentals en l'arquitectura romànica catalana que marcaren tota l'arquitectura osonenca. Els tallers o mestres que construïren aquests edificis tingueren una àmplia activitat, tant en qualitat com en quantitat, i el seu treball creà una escola i una forma peculiar de fer arquitectura, dins la més pura ortodòxia dels llenguatges arquitectònics llombards.

Aquestes edificacions, considerades com un conjunt dotat d'una certa homogeneïtat, constitueixen —juntament amb alguns grans edificis singulars com

Sant Vicenç de Cardona, Sant Cerni de Tavèrnoles, la mateixa església del monestir de Sant Pere de Casserres o la seu de Sant Pere de Vic— un exemple paradigmàtic de l'arquitectura del segle xi català. En aquests edificis trobem tots els elements definitoris del vocabulari formal i espacial del primer art romànic resolts amb un estil propi, amb una seguretat i una coherència extremes. Edificis com Sant Martí Sescorts, Santa Eugènia de Berga, Sant Miquel de

TRES PERSPECTIVES DE SANT FELIU DE SAVASSONA

Sorerols, o el grup de Sant Sadurní d'Osormort, Santa Maria de Vilalleons i Sant Esteve de Tavèrnoles, formen part de l'ampli ventall d'esglésies osonenques que ofereixen perfectes definicions del llenguatge expressiu dels motius llombards.

La catedral de Sant Pere de Vic, destruïda al segle xviii, és coneguda gràcies a dos plànols del segle xviii conservats a l'Arxiu Capitular i publicats per J. Puig i Cadafalch⁷, i a les excava-

cions efectuades l'any 1941 per Eduard Junyent, les quals permeteren la recuperació de la cripta i la identificació dels murs de la nau, com també la descoberta d'una important quantitat de fragments escultòrics estudiats fa poc per X. Barral⁸. Era una monumental església d'una nau, amb transsepte, cinc absis i cripta situada sota l'absis central, que, sens dubte, acollia el presbiteri. La cripta té una estructura molt similar a la de Sant Vicenç de Cardona i s'inscriu perfectament en la sèrie de criptes italianes del primer art romànic. Al cantó nord de la catedral hi havia el campanar de torre, que encara es conserva, i al cantó sud les estructures canòniques, de les quals es conserven algunes restes en els baixos dels claustres actuals i del Palau Episcopal.

Després de les reformes efectuades a Sant Miquel de Cuixà i a Santa Maria de Ripoll, la catedral de Sant Pere de Vic representa la primera obra de nova

planta empresa pel bisbe Oliba i, per tant, el lloc on pot expressar el seu pensament arquitectònic basat en l'aplicació de les formes expressives llombardes, que a Cuixà i a Ripoll es combinen amb un concepte de la monumentalitat de fons arrels imperials, amb la duplictat de campanars i l'horitzontalitat exagerada del conjunt, mentre que a Vic es posen al servei d'un concepte pragmàtic i funcional de la forma arquitectònica resolt amb una gran economia espacial que es combina amb la monumentalitat de les proporcions interiors i de l'estructura de la capçalera de cinc absis i amb l'equilibri que hi ha entre les directrius horitzontal i vertical que estableix el grandios campanar, el paper del qual com a fita en l'estructura urbana del Vic del segle xi i del paisatge que l'envolta és decisiu en la seva formalització.

Amb un concepte diferent de la monumentalitat, no tan basat en els efec-

tes d'equilibri global o de repetició d'elements, les obres del vescomtes d'Osona assoleixen principalment la seva grandiositat en la composició dels espais interiors, que a Sant Pere de Casserres són d'una gran audàcia tipològica i estructural. L'església de Casserres adopta la planta basilical de tres naus, però invertint-ne les proporcions, de forma que l'església és més ampla que llarga i les tres voltes de canó que la cobreixen descarreguen sobre dos pilars, els únics elements que hi ha dins de l'immens espai de la nau. Aquesta aconsegueix l'efecte direccional mitjançant el profund presbiteri que precedeix l'absis central, que n'accentua l'eix llevant-ponent, introduint una subtil component direccional reforçada per una hàbil utilització de la llum, que trenca la uniformitat de l'espai interior.

La voluntat, constant en tota l'arquitectura romànica, de definir un espai interior tancat, amb preferència a l'exterior de l'edifici, té a Casserres un exemple quasi paradigmàtic, car les seves façanes són nues d'ornamentació, llevat dels absis i els murs del presbiteri, on apareixen les arcuacions i finestres cegues entre lesenes, pròpies de l'arquitectura llombarda. La grandiositat del volum s'aconsegueix per la contundència de la seva massa, concebuda com un sòlid geomètricament rigorós que cal veure situat en el conjunt del monestir, on la massa imponent de la seva façana de ponent, concebuda per a la visió llunyana, es compensa amb el baix campanar i l'horitzontalitat del clos monàstic.

L'església de Sant Pere de Casserres no tindrà una continuïtat clara, tot al contrari de la seu de Sant Pere de Vic, que serà l'origen d'un tipus arquitectònic d'àmplia difusió per tot Catalunya: l'església d'una nau, amb transsepte i tres absis. Només un edifici ha conservat una monumentalitat comparable a la de Sant Pere de Vic: l'església del monestir de Santa Maria i Sant Urbici, a Serrateix, al Berguedà. A la Plana de Vic, dins l'obra constructora d'Oliba, el tipus tingué una àmplia difusió en esglésies com Santa Eulàlia de Riuprimer, Sant Martí Sescorts o Sant Julià Sassorba. Un altra fórmula tipològica, d'àmplia difusió a Osona és la d'església de nau única, amb capçalera de tres absis, en trèvol, que en pot resoldre la unió amb una cúpula, com a Santa Cecília de Voltregà, o sense, com a Sant Martí del Brull.

TAVÈRNOLES

L'extraordinària qualitat de l'arquitectura osonenca del segle XI es manifesta també a les senzilles esglésies d'una nau, que arriben a models de gran perfecció com Sant Esteve de Tavèrnoles, Santa Maria de Vilalleons, Sant Miquel de Sorerols o Sant Sadurní d'Osona, en què hom pot detectar algunes característiques de proporcions, ornamentació i tècnica que permeten d'establir el treball diferenciat de diversos tallers o colles de constructors.

El tipus arquitectònic de Sant Pere de Casserres, la basilica de tres naus, tingué molta menys difusió i només s'ha conservat a l'església esmentada i a la de Sant Vicenç de Malla. La catedral de Vic es completava amb un monumental campanar de torres que encara es conserva, el qual va fer de model de l'àmplia sèrie de campanars osonencs

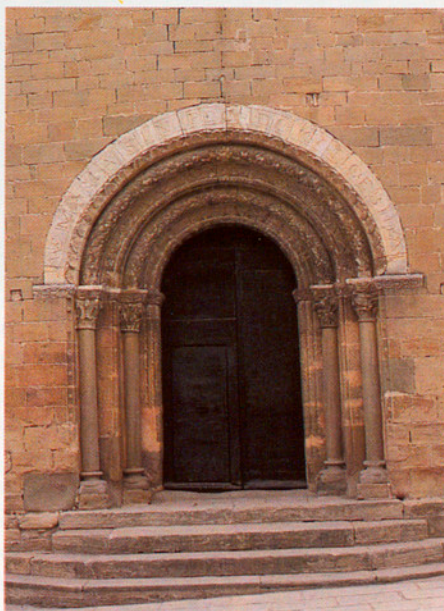
construïts en el més pur llenguatge llombard, com el de Sant Genís de Taradell, o els més petits de Sant Esteve de Tavèrnoles, Sant Vicenç de Torelló o Sant Vicenç de Malla.

Cal esmentar també el conjunt monàstic de Sant Pere de Casserres, del qual es conserva el nucli central, organitzat entorn del destruït claustre. Al Museu Episcopal de Vic se'n guarden alguns capitells que cal datar de la segona meitat del segle XI, immediatament després de la construcció de l'església, que constitueix un dels millors exemples –i el més ben conservat del país– de l'arquitectura monàstica del segle XI.

A part de l'arquitectura religiosa, les formes i tècniques constructives del primer art romànic es manifesten, a Osona, amb especial intensitat en l'arquitectura civil, de la qual s'han con-

EL CAMPANAR DE LA CATEDRAL DE VIC

L'ESGLÉSIA DE SANTA EUGÈNIA DE BERGA

servat importants exemples, en un estat més o menys bo, com el castell dels Montcada a Vic, les restes que apareixen en molts indrets de la mateixa ciutat, les *domus* d'Esparreguera, de Bellpuig, de Pi o de Sau, alguns casals o castells, com els de Lluçà, Malloles o Tornamira, construïts entre el segle XI i el segle XII, però amb una gran continuïtat en les formes i tècniques de tots dos segles. L'estudi d'aquest període arquitectònic s'enriqueix amb les expectatives que ofereix el jaciment de l'Esquerda pel que fa a l'urbanisme rural alt-medieval.

Després de la «febre» constructiva i d'àmplia creativitat que es viu a Osona durant tot el segle XI i principi del segle XII, s'hi produeix un estancament, conseqüència de la intensa activitat desplegada, i una notable pèrdua de

creativitat a les noves construccions, que es limiten a reproduir els models propis de l'arquitectura llombarda, a vegades amb obres mestres com el campanar de Santa Eugènia de Berga, o a realitzar modificacions i afegits als edificis ja existents, en els quals s'introdueix l'escultura monumental. En aquest camp cal destacar la construcció d'atris, complementaris de les portades monumentals, a les esglésies de Sant Martí de Riudeperes, Santa Maria de Vilalleons i Santa Maria de Folgueroles, o les portades de Sant Vicenç de Malla i, sobretot, les obres de reforma de la catedral de Vic.

La catedral del segle XI fou modificada amb la construcció d'arcs formers al llarg dels murs de la nau, possiblement per fer de suport de la volta, amb la perllongació de la cripta, convertint-la

en una mena de cripta-tribuna⁹, i sobretot amb la construcció de la monumental portadala i de l'església de Santa Maria de la Rodona. La portalada ocupava tota la façana de ponent de la catedral, formant una mena d'atri que allargava la nau, i tenia una estructura molt similar a la portada afegida a l'església de Santa Maria de Ripoll. Fou construïda per un taller escultòric¹⁰ creador d'obres que, definint un estil propi i estretament vinculat als obradors actius a Ripoll en aquell moment, s'estengueren per tota la Plana de Vic, a les nombroses portalades que s'hi construïren, i al claustre de la canònica de Santa Maria de Lluçà.

L'església de Santa Maria de la Rodona, avui totalment desapareguda¹¹, era davant de la façana de la catedral vigatana i constituïa, sens dubte, el més

ELS MOTIUS LLOMBARTS ES TROVEN DEFINITS EN ELS ROMÀNIS OSONEC

monumental exemple d'església de planta circular romànica que hi havia al país. Les seves característiques són poc conegudes a causa de l'escassa exploració arqueològica, però pel seu diàmetre havia de tenir al centre un anell de columnes o pilars que suportaven una cúpula central, envoltada per una corona circular, segons el model d'algunes grans esglésies circulars del nord d'Itàlia.

La pervivència de les tècniques constructives del segle XI, modificades i aplicades amb poca creativitat en edificis que repeteixen els tipus anteriors, es manifesta a Osona en molts edificis que cal datar del segle XII, com ara l'església de Sant Andreu de Llanars, la de Sant Vicenç de Torelló o la capella de Sant Martí Xic, al castell de Voltregà. L'ensopiment arquitectònic es palesa també en els campanars de Santa Maria de Seva i de Sant Sadurní d'Osormort, obres mancades de l'articulació plàstica del volum que donaven els motius llobards, que apareixen, però, al campanar de Sant Vicenç d'Espinelves, que, com el de Santa Eugènia de Berga, segueix absolutament fidel a les fórmules de l'arquitectura llobarda.

Contràriament al bon nivell assolit

per l'escultura monumental al segle XII, les formes i la tecnologia arquitectòniques que podem considerar pròpies del segle XII català només es palesen plenament en dos edificis osonencs de nova planta a part dels esmentats: l'església de Sant Andreu de Gurb i la canònica de Santa Maria de Lluçà.

L'església de Sant Andreu de Gurb és un gran edifici, un xic desproporcionat, d'una nau, molt ampla, que engloba la torre del campanar del segle X i que està construïda amb la tècnica de carreus perfectament tallats pròpia del moment. La canònica de Santa Maria de Lluçà, construïda també amb la tècnica de carreus pròpia del segle XII, és un edifici de tipologia singular per tal com conté al cap de l'ampla nau, abans de l'embocadura de l'absis, dues absidioles precedides d'un profund presbiteri, fet que li dona l'aparença d'un estrany transsepte. Al sud de l'església, i amb una relació geomètrica estranya i forçada, hi ha el petit claustre que centrava les dependències canòniques, avui molt transformades. Aquest claustre de dimensions petites, però que configuren un espai ben proporcionat, té un caire de gran intimitat i "domesticitat" que en fan un dels més equilibrats de

l'ampli ventall dels claustres romànics catalans. El claustre de Lluçà constitueix la mostra més creativa que conservem de l'arquitectura osonenca del segle XII, la qual, llevat d'aquest edifici i de les reformes de la catedral vigatana, no aconsegueix desprendre's de la feixuga herència arquitectònica del segle XI, moment en què assoleix una brillantor difícilment superable.

JOAN-ALBERT ADELL I GISBERT

NOTES

¹Junyent i Subirà, Eduard, *L'arquitectura a Catalunya abans del Romànic*, Curial-Abadia de Montserrat, Barcelona, 1983.

²Illich i Castanyer, Imma, "El jaciment arqueològic de l'Esquerda a les Masies de Roda de Ter", *Quaderns d'Estudis Medievals*, núm. 7, Barcelona, març 1982.

³A.A.V.V., *Memòria 1983 del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, 1984.

⁴Casas i Loscos, Maria Lluïsa, i Adell i Gisbert, Joan-Albert, "El campanar de Sant Andreu de Gurb i els campanars de torre pre-romànica a Catalunya" a *Quaderns d'Estudis Medievals* (en premsa).

⁵Junyent i Subirà, Eduard, op. cit.

⁶Junyent i Subirà, Eduard, op. cit.

⁷Puig i Cadafalch, Josep, De Falguera i Sivilla, Antoni, i Goday i Casals, Josep, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. II, I.E.C., Barcelona, 1909-1918 (2a. ed. facsimil, Departament de Cultura Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983).

⁸Barral i Altet, Xavier, *La Catedral romànica de Vic*, Artstudi, Barcelona, 1979.

⁹Barral i Altet, Xavier, op. cit.

¹⁰Barral i Altet, Xavier, op. cit.

¹¹Barral i Altet, Xavier, op. cit.